

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE GEÇEN *ajlaŋ* KELİMESİNİN DAHHÂK İLE NE İLGİSİ VAR?

Galip GÜNER*

Öz

Bu çalışmada tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde bugüne kadar tespit edilememiş olan ve sadece *Dîvânu Lugâti 't-Türk'*te geçen *ajlaŋ* “bukalemun, kertenkele” kelimesinin kökeni üzerinde durulacaktır. Kâşgarlı Mahmud bu kelimeyi XI. yüzyıl Oğuz Türkçesinin söz varlığına ait olarak kaydetmiştir. Kelime bazı *Dîvân* çevirilerinde *ujlaŋ* olarak okunmuştur. Tek örnek olduğu için kelimenin etimolojisi hakkında çok fazla görüş ortaya konulmamıştır. Birkaç araştırmacı *ajlaŋ*'ın İrani bir alıntı olduğunu söylemiş fakat ayrıntılı bir köken incelemesi yapmamıştır. Bu bağlamda hem Hint hem de İran ve Orta Doğu mitolojisinde önemli bir yeri olan Dahhâk'ın isminden hareketle *ajlaŋ* kelimesi açıklanacaktır. Kelimenin inceleme sürecinde, *Avesta*'da geçen *Aži Dahâka*'dan başlanıp Yeni Farsça *ajdahâ*'ya kadar uzanmaya çalışılacak ve nihayetinde *ajlaŋ*'ın Hint-İran kökenli bir *aj* “yılan > sürüngen” ismine *+laŋ* ekinin getirilmesiyle türetilmiş bir kelime olduğu ifade edilecektir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde özel ad olarak kullanılan *Ajlan* hakkında da kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Dîvânu Lugâti 't-Türk*, *ajlaŋ*, bukalemun, ejderha, tek örnek, etimoloji.

WHAT IS THE RELATION BETWEEN *ajlaŋ* AT DÎVÂN LUGÂT AT-TURK WITH ZAHHAK

Abstract

In this paper will be a review about a word at *Dîvân Lugât at-Turk* which is not detected yet in an other historical and contemporary Turkic dialect: *ajlaŋ* “chameleon”. Mahmud al-Kashgari recorded that this word is an element of Oghuz dialect at XI. century. At some *Dîvân* translations this word is readed as *ujlaŋ*. Because of the *ajlaŋ* is a hapax legomenon there are very few opinions about the etymology of the word. Several researchers stated that the word is Iranian but they have not made a detailed examination about the origin of *ajlaŋ*. In this context, we act in the name of Zahhak ,which has an important place at Indian, Iranian and Middle East mythology, and try to explain the etymology of *ajlaŋ*. We set about our opinions at *Aži Dahâka* from *Avesta*. Then will try to extend the New Persian *ajdahâ*. After all we will demonstrate that *ajlaŋ* is derived from an Indian-Iranian word *aj* “snake > reptile” with denominal suffix *+laŋ*. In other hand will be a short assesment about the personal name *Ajlan* at Modern Turkish.

Keywords: *Dîvân Lugât at-Turk*, *ajlaŋ*, chameleon, dragon, hapax legomenon, etymology.

* Doç. Dr.; Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, galip_guner@hotmail.com.

1. Giriş:

Bu çalışmada sadece *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen ve Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzcanın söz varlığı içinde değerlendirdiği, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde ise henüz tanıklanamamış bir tek örnek (*hapax legomenon*) kelimenin kökeni üzerinde durulacaktır: *ajlañ* .

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün orijinal metninde de görüldüğü üzere kelime harekesiz yazılmıştır. Bu sebeple eserin belli başlı yayımlarında iki farklı okuma denemesi ile karşılaşılmıştır. Atalay'ın hazırladığı metinde, *Drevnetyurkskiy Slovar*'da ve Rüstemov-Kormuşin neşrinde kelime *ujlañ*; Clauson'un sözlüğüyle, Dankoff-Kelly ve Ercilasun-Akkoyunlu neşirlerinde ise *ajlañ* olarak okunmuştur (Ayrıntılı bilgi için bk. Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 57).

Kâşgarlı Mahmud, *ajlañ* kelimesinin Arapça karşılığını *al-ħirbā*' olarak vermiştir. Bu kelime başlıca *Dîvânu Lugâti't-Türk* çevirilerinde “kaya keleri” (Atalay, 1998: I / 116), “kertenkele” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 57) yahut “chameleon [bukalemun]” (Dankoff-Kelly, 1982: I / 142) olarak aktarılmıştır.

Clauson, kelimeyi hapax bir unsur olarak verip Oğuzca içinde İranî bir alıntılama olduğunu ifade etmekle yetinmekte ancak kelimenin İranî biçiminin ne olduğu konusunda hiçbir görüş belirtmemektedir (Clauson, 1972: 26b). Ölmez ve Hauenschild de kelimeyi tek örnek olarak değerlendirmekte ve Clauson'dan farklı bir değerlendirme yapmamaktadırlar (Ölmez, 2008: 296, Hauenschild, 2003: 41).¹

Bütün bu veriler ışığında kelimenin kökeni hakkında üç temel hususun ön plana çıktığı görülmektedir:

- *Ajlañ* sadece *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tespit edebildiğimiz bir tek örnektir ve Kâşgarlı Mahmud'un ifadesiyle Oğuzcanın söz varlığına ait bir kelimedir.
- *Ajlañ* “kertenkele, bukalemun” alıntı bir kelime olmalıdır. Hangi dilden alındığı kesin değildir. Muhtemelen de İranî bir dilden girmiştir.
- Kelimenin yeterince aydınlatılamamış, fonetik, morfolojik ve semantik yönlerden açıklanamamış bir kökeni söz konusudur.

Bu bağlamda çalışmamızın bundan sonraki aşamalarında bu üç hususun çözümlenmesi amaçlanmaktadır.

¹ Sertkaya'nın *DLT*'deki alıntı kelimeleri ele aldığı bir makalesinde ise *ajlañ* yahut *ujlañ*'a yer verilmemiştir (Sertkaya, 2009).

2. Çözüm

2.1. *Ajlaş* Alıntı Bir Kelime midir?

Ajlaş alıntı bir kökten türemiş bir kelimedir. Bu kök, ortak Hint-İran dilinden geldiğini düşündüğümüz *aj*'dir. Bu *aj*'in aynı zamanda Hint ve İran mitolojisinin ortak motifi olan *Dahhâk*'in ismi ile bütünleşerek yaygınlık kazanmış bir kelime olduğunu söylemek yanlış olmaz.

2.2. Dahhâk Kimdir?

Dahhâk² geleneksel Ön Asya halklarının sözlü ve yazılı kaynaklarında tarihî ve aynı zamanda da mitolojik kimliğe bürünmüş bir şahsiyet biçiminde karşımıza çıkar. Örneğin Fars edebiyatında ve folklorunda Dahhâk bir Arap kralı olarak kabul edilirken Dieulafoy'a göre Zoak adında Suriyeli bir prenstir. Arap geleneğinde adı Asurbanipal'dır. Onun lakabı olan Baevaraspa kelimesi Şehnâme'de Biyâresb, Şerefnâme'de Bîveresb şeklinde kaydedilmiştir. Thomson'a göre bu ad Kaldeliler arasında insan başlı, at vücutlu bir yaratık olan Piurid'e kadar gitmektedir. Fars mitolojisinde büyük bir hayvan şeklinde tasvir edilen Dahhâk bazen yılan, bazen de aslan olarak düşünülür. Nevruz aslında, Azi Dahhâk'in öldürülüşünün ardından gerçekleştirilen kutlamaları ifade eder. Bazı söylentilerde Dahhâk'in iki omuzunda iki çıban, kimilerine göre de yılanlar bulunmaktaydı. Bu yılanlar sadece insan beyniyle beslendiğinden Dahhâk da her gün insan beyni yemektedir.

Hint-İran ortak kültürünün eski bir ürünü olan Dahhâk'e ait en erken veriler Avesta'da bulunur. Avesta'ya göre Dahhâk üç ağızlı, üç başlı, altı gözlü, çirkin, çok güçlü, şeytanımsı bir ejder, canavardır. Avesta'da Dahhâk'in Babilonya'da Ardui Sûrâ'ya tapan biri olduğu söylenir. Bûndahişn'e göre Dahhâk Babil'de bir mekân yaptırmıştır. Denkard'da Dahhâk'in dünyayı yok edecek bir ırk olarak Araplardan geldiği, büyü ile Babil'de olağan üstü işler yaptığı, bu işlerle halkı putperestliğe davet ederek onları baştan çıkarmaya çalıştığı ve Feridun tarafından yenilgiye uğratıldığı anlatılır. Pehlevi metinlerine göre Dahhâk, batıl bir dinin kurucusu ve yayıcısıdır. Denkard'da batıl dinin ve gayri meşruluğun yeryüzüne getirilmesine vesile olanın Dahhâk olduğu söylenir; böylece o insanları fesada sürüklemiştir.

Dahhâk efsanesi İslam geleneğinde de bir zulüm örneği olarak yer alır. Dahhâk, Nuh Tufanından sonra gelen ve bütün dünyaya hâkim olan hükümdara verilen bir addır. Nuh'un oğlu Yâfes'in soyundan olup tufandan sonra bin yıl yaşamış ve hüküm sürmüştür. Saltanatının son iki yüz yılında iki omuz başında İblis'in yaptığı bir hile ile iki yılanbaşı belirlemiştir. İblis,

² Dahhâk ile ilgili aşağıdaki bilgiler şu çalışmadan alınmıştır: bk. Demirci, 1993: 408, 409.

Dahhâk'ın rüyasına girerek bu yılanların verdiği rahatsızlıktan kurtulması için yılanları her gün iki beyinle beslemesini önermiştir. Sonunda İsfahan'da Gâve adında bir demirci, iki oğlunun bu yüzden öldürülmesi üzerine Dahhâk'e başkaldırmış, Dahhâk'in zulmünden bezmiş halk demirci Gâve'nin çevresinde toplanmış ve Dahhâk'in öldürttüğü Cem'in oğullarından Feridun'u şah ilan etmişlerdir. Feridun ile Dahhâk orduları arasında yapılan savaşta Dahhâk ve ordusu yenilmiş, kaçan Dahhâk de peşinden yetişen Gâve tarafından öldürülmüştür.

İslam sonrası kaynaklarda da Dahhâk'in adı zikredilmektedir. Hamzâ-yı İsfahânî (ö. 971), Birunî (ö. 1048) ve Taberî (ö. 922) gibi tarih yazarları ondan söz ederler. Genel itibariyle kaynaklarda Dahhâk'in Arap kökenli olduğu da ifade edilir. Anlaşıldığı kadarıyla İranlı olmayan bu hükümdar Babil topraklarından gelip İran'da hükümdar olmuştur. Adaletsiz uygulamaları sebebiyle halkın belleğinde onun zararlı ve Avesta'da belirtildiği üzere Ehrimen tarafından yaratılmış canavarlar, ejderhalar ve yılanlar gibi üç başlı, üç ağızlı ve altı gözlü korkunç bir vahşi yaratık olarak canlandırılmasına da yol açmıştır (Yıldırım, 2008: 228).

2.3. Değerlendirme: Dahhâk'in *ajlañ*'la Ne İlgisi Var?

Dahhâk Eski İran mitolojisinde, Hint-İran ortak geleneğinden kalma insan vücutlu ejder veya ejder görünümlü insan olarak kabul edilir. İslâmî kaynaklarda *Dahhâk* olarak geçen kelime Avesta'da *Aži Dahâka* olarak kayıtlıdır. Bu kelime, daha sonra Pehlevî metinlerinde *Az [i] dahâg*, Fars literatüründe *Ajdahâ*, Ermenice'de ise *Azdahak* şeklini almıştır. (Skjærvø vd. 1987: 191; Demirci, 1993: 408). Sanskritçede ise *âhi*, “yılan” demektir (Monier-Williams, 1872: 109). Kelime Avestada ise *aži* biçimindedir (Monier-Williams, 1872: 109). Bu kelimenin Latince *anguis*, Grekçe *ophis*, Rusça ve Eski Kilise Slavcasındaki *uj* ile akraba olduğu anlaşılmaktadır ki hepsi de “yılan” veya “ejder” demektir (Skjærvø vd. 1987: 191). Aynı kelime Pehlevice ve Sırça'da *az*, Ermenice'de *ôz*, Lehçede *wqz* (Demirci, 1993: 408; MacKenzie, 1986: 15; Monier-Williams, 1972: 109) Farsçada ise yukarıda Dahhâk üzerinde durulurken de görüleceği üzere *aj-dahâ* kelimesinin yapısında bulunduğu biçimiyle *aj* şeklindedir (*bk.* Steingass, 2005: 45).

Dahhâk kelimesinin ise Sanskritçede “köle” anlamında *dasa*, Farsçada “düşman” anlamında *daha*'dan geldiği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte yaygın kanaat *dahhâk*'in “insan” anlamına geldiği ve Sanskritçe kökenli olduğudur (Demirci, 1993: 408).

Tabii ki bizi burada *ajlañ* kelimesini aydınlatılabilmek için *Dahhâk*'in en eski biçimi olan *Aži Dahâka* ilgilendiriyor. Eldeki verilerden anlaşılacağı üzerine *Aži Dahâka* bir birleşik kelimedir. Bu yapı zamanla Yeni Farsçada hem fonetik hem de semantik bir değişim geçirerek

ajdahâ “ejderha” kelimesini ortaya çıkarmıştır (Sanskritçe *âhi*, “yılan” > Avesta *Aži* “yılan” + *Dahâka* “insan” > Yeni Farsça *ajdahâ*).

Bu bağlamda Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen *ajlan* kelimesinin kökü Yeni Farsça *aj* “yılan” olmalıdır ve bu kelime Türkçeye geçerek “sürüngen, bukalemun” anlamını kazanmıştır diyebiliriz. +*lan* eki ise Eski Türkçede hayvan adları türetmede kullanılan +*lan*'ın bir türevi olmalıdır (*krş.* *arlan, baklan, bulan, burslan, kaplan, kulan, sırtlan*; Clauson, 1972: xlviiii). Bu ekin +*lan* mı yoksa +*lan* mı olduğu üzerinde oldukça fazla tartışma mevcuttur. Örneğin Ramstedt *arlan* kelimesini Çince “vahşi hayvan” anlamına gelen *lan* ile açıklamaya çalışmıştır (Görüşler için bk. Eren, 1999: 21). Kaldı ki yapısında bu ekin izlerini taşıyan kelimelerin bazı Çağdaş Türk lehçelerinde / *ŋ* / ile kullanımlarının olduğu da bilinmektedir: Tuva Türkçesi *arlan* “aslan” (Arıkoğlu-Kuular, 2003: 7), Kara Kalpak Türkçesi *alalan* “aslan” (Gülensoy, 2007a: 82), Türkmen Türkçesi *gaplan* “kaplan” (KTLS 437). Ayrıca +*lan* ekinin Klasik Moğolcada da hayvan adları türetme işleviyle kullanıldığı örnekler de mevcuttur: *soyugalan* “süt dişi çağındaki evcil hayvan” < *soyuga* “süt dişi”, *şidülen* “diş çıkarma çağındaki evcil hayvan” < *şidün* “diş” (Poppe, 1992: 48).

2.4. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen Kelimenin *Ajlan* Özel Adı ile Bağlantısı Üzerine:

Bir özel ad olarak Türkçede kullanılan *Ajlan*, Türk Dil Kurumunun Kişi Adları Sözlüğü'nde erkek adları arasında kaydedilmiştir. Kelime, Arapça kökenli *Aclan*'ın Türkçede bozulmuş biçimi olarak değerlendirilmiş ve “hızlı, çabuk, telaşlı kimse” olarak anlamlandırılmıştır.³ Bu çalışmayla *Ajlan* özel adının anlamı ve kökeni hususunda da yeni bir yol açılmıştır. Farklı değerlendirmelerin ortaya konulmasının da özellikle ad bilimi ile uğraşan bilim adamlarının ilgi alanına girdiğini düşünüyoruz.

3. Sonuç:

Sonuç olarak denilebilir ki *ajlan* kelimesi Farsçada “yılan” anlamına gelen *aj*'ın + *lan* eki ile genişletilmiş bir biçimdir ve XI. yüzyılda Oğuzlar tarafından kertenkeleye yahut bukalemuna benzeyen sürüngen bir hayvanı ifade etmek için kullanılmıştır.

³http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_kisiadlari&arama=anlami&uid=99&guid=TDK.GTS.54a0fdf0399572.40773623 (Erişim tarihi: 29.12.2014).

Kaynaklar

- ARIKOĞLU, E. ve KLARA, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- ATALAY, B. (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I*, 4. baskı, Ankara: TDK Yay.
- CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford Clarendon Press.
- DANKOFF, R. ve JAMES, K. (1982). *Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Luyât at-Turk-Mahmūd al-Kāşgarî)*, Part I. Harvard University Office of the University Publisher.
- DEMİRCİ, K. (1993). “Dahhâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8. İstanbul, 408-409.
- ERCİLASUN A. B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ERCİLASUN, A. B. ve AKKOYUNLU, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud-Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*. Ankara: TDK Yay.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. (2. Baskı). Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I. A-N, Ankara: TDK Yay.
- HAUENSCHILD, I. (2003). *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari, Eine Untersuchung aus sprach und kulturhistorischer Sicht*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- MACKENZIE, D. N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press.
- MONIER WILLIAMS, M. A. (1872). *A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*, London: Oxford Clarendon Press.
- ÖLMEZ, M. (2008). Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Tek Örnekler Üzerine (1). (ed. Muhsin Kalkışım). *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildiri Metinleri*, 295-297.
- POPPE, N. (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. (çev. Günay Karaağaç). İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- SERTKAYA, O. F. (2009), Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler. *Dil Araştırmaları*, 5, 9-38.
- SKJÆRVØ P. O., KHALEGHI MOTLAGH, DJ. ve RUSSELL, J. R. (1987). “Azdahā”, *Encyclopedia Iranica*, III, Routledge ve Kegan Paul., New York, 191-205.
- STEINGASS, F. (2005). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. İstanbul: Çağrı Yay.
- YILDIRIM, N. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yay.